

UDK: 81`42:81`27

Akbar RUZIYEV,
ToshDO`TAU, PhD
E-mail: ruziyevakbar@navoiy-uni.uz

RTU professori, f.f.d L.Raupova taqrizi asosida

PRIVATE DISCOURSE AND ITS CHARACTERISTICS IN PRAGMALINGUISTICS

Annotation

In the article, special importance is given to the concept of discourse, its emergence and popularization in science. As long as language is the primary means of knowing the world, discourse remains alive and important in the same sense. Therefore, it is necessary to pay special attention to the issue of discourse and understand its essence.

Key words: Discourse, discursive analysis, linguistic, sociological, pragmalinguistics, gender, pragmatics.

ЧАСТНЫЙ ДИСКУРС И ЕГО ХАРАКТЕРИСТИКИ В ПРАГМАЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация

В статье особое значение уделяется понятию дискурса, его возникновению и популяризации в науке. Пока язык является основным средством познания мира, дискурс остается живым и важным в том же смысле. Поэтому необходимо уделить особое внимание вопросу дискурса и понять его суть.

Ключевые слова: Дискурс, дискурсивный анализ, лингвистический, социологический, прагмалингвистика, гендер, прагматика.

PRAGMALINGVISTIKADA XUSUSIY DISKURS VA UNING XUSUSIYATLARI

Аннотасија

Maqolada diskurs tushunchasi, uning paydo bo'lishi va fanda ommalashuvi masalasiga alohida ahamiyat berilgan. Til dunyoni bilishning birlamchi vositasi sanalar ekan, diskurs ham ayni shu ma'noda yashovchan va e'tibortalab bo'lib qolaveradi. Shunday ekan diskurs masalasiga alohida e'tibor qaratish va uning mohiyatini anglab yetish lozim.

Kalit so'zlar: Diskurs, diskursiv tahlil, lingvistik, sotsiologik, pragmalingvistika, gender, pragmatika.

Diskurs tushunchasi bugungi kunga kelib tilshunoslikda keng iste'molda bo'lgan konsepsiyalar qatoriga kirib ulgurd. Dunyo olimlari bu borada tadqiqotlar olib borib, unga o'z munosabatlarini bildirib kelmoqda. Ularning tadqiqotlarida diskurs tushunchasi va uning qamrovini sharhlashga, mohiyati va funksiyasini ochib berishga, shu aspektda subyekt hamda obyektlarini aniqlab, izohlashga harakatlar qilinganligini kuzatish mumkin. Tabiiyki, ana shu jarayonda diskurs tabiati masalasiga, diskurs dialog, diskurs-tahlil jarayoniga va uning bugungi kunda ilg'angan, ammo hali oxiriga yetib ulgurilmagan jihatlariga munosabat bildirildi.

Bir qator manbalarda ta'kidlanishicha, zamonaviy tilshunoslikda yangi yo'nalishlar sifatida tan olingan pragmatik va kognitiv tilshunoslikning asosiy muammolaridan biri ham aynan diskurs masalasiga borib taqaladi. Zero, tadqiqotchi M.Xolmurodova ta'biricha, "pragmatikaga oid tadqiqotlarda asosiy tahlil birligi to'liq shakllangan matn yoki boshqa turdagi nutqiy, diskursiv tuzilmalar bo'ladi... lisoniy birliklarning pragmatik imkoniyatlari faqat ularning matn, diskurs sharoitida faollashuvda namoyon bo'ladi" [1].

Keyingi paytlarda kognitiv tilshunoslik yo'nalishiga qiziqish ortmoqda. Shunday ekan kognitizm, uning predmeti, obyekti masalalariga munosabat bildirish zarur. Tilshunos N.Mahmudov "Til tilsimi talqini" monografiyasida antroposentrik paradigmani izohlar ekan, tilning tafakkurga, tafakkurning tilga faol ta'sir qilishi ochiq haqiqatligini qayd etadi. "Milliy ong", "milliy tafakkur", "milliy madaniyat", "milliy ma'naviyat", "milliy mentalitet", "milliy xarakter" kabi bugun keng iste'molda bo'lgan juda ko'p atamalarda ana shu bog'liqlik mavjudligini ta'kidlab o'tadi. Shular bilan bir qatorda, tilshunos S.G.Ter-Minasova qarashlarini yoqlagan holda, tilda nafaqat inson atrofidagi real olam, nafaqat uning turmush tarzi va sharoiti, balki xalqning ijtimoiy o'z-o'zini anglashi, uning mentaliteti, milliy xarakteri, hayot tarzi, an'analari, urf-odatlar, axloqi, qadriyatlar tizimi, dunyoni sezishi va ko'rishi ham aks etishini, til madaniyat quroli sifatida inson shaxsining kamol toptirishini qayd etib o'tadi. Markazida inson turgan antroposentrik paradigma mazkur

muammolar tizimini tadqiq etishga qaratilgan, deb hukm chiqaradi. Olim fikrini davom ettirar ekan "antroposentrik paradigma" terminini ayrim tilshunoslar "kognitiv paradigma" deb nomlash tarafdori ekanligini yoqlamaydi. M.A.Maslovaning "bu fikrga qo'shilib bo'lmaydi, chunki kognitiv lingvistik "til ichidagi inson va insondagi til" muammosining aspektlaridan biri, xolos" [2], degan fikrlarini tasdiqlab, "antroposentrik paradigma" termini maqsadga ko'proq muvofiq keladi, chunki u kognitiv lingvistikaning emas, balki lingvokulturologiyani ham, kommunikativ lingvistikani ham, etnolingvistikani ham o'z ichiga oladi, deya qayd etadi [3].

Sohada XXI asrning dastlabki yillaridan o'zbek tilshunosligida antroposentrik paradigma asosida bajarilgan tadqiqotlar monografik planda namoyon bo'la boshladi. Mazkur tadqiqotlarda aynan antroposentrik paradigmaga munosabat bildirilmagan bo'lsa-da, o'zida ushbu paradigma tamoyillarini aks ettirgan dastlabki g'oyalar o'rta tashlandi. Tilshunos S.M.Mo'minovning "O'zbek muloqot xulqining ijtimoiy-lisoniy xususiyatlari" mavzusidagi izlanishlarida o'zbeklarning o'ziga xos muloqot xulqi ijtimoiy-lisoniy nuqtayi nazardan tahlilga tortilgan [4].

Xuddi shu masala bo'yicha manbalarda turlicha talqinlar beriladi. Ulardan ayrimlariga to'xtalib o'tsak: "Antroposentrik paradigmada inson asosiy o'ringa chiqariladi, til esa inson shaxsini tarkib toptiruvchi bosh unsur hisoblanadi [5]. Shu mavzudagi dastlabki ilmiy tahlillar tilshunos olimi I.Azimova tomonidan olib borilgan. Uning "O'zbek tilidagi gazeta matnlari mazmuniy persepsiyasining psixolingvistik tadqiqi" nomli dissertatsiyasida asosiy e'tibor "matnni tushunishga ta'sir etuvchi lingvistik va ekstralingvistik omillarni psixolingvistik tajribalar asosida aniqlash, matnning mazmuniy persepsiyasidagi birliklarni aniqlash va ularning formal-semantik xususiyatlarini tahlil qilish"ga [6] qaratilgan. Tilshunos Sh.Bojonova tomonidan o'rinli ta'kidlanganidek, I.Azimova tomonidan yo'naltirilgan assotsiativ tajriba usuli yordamida gazeta matnlari persepsiyasi bo'yicha quyidagi darajalarni belgilaydi: assotsiativ daraja, leksik-morfologik daraja, kontekstual daraja, struktural daraja va matn

darajasi [7]. Tadqiqotchi bunda “stimul matndagi lisoniy omillar, matndagi so'zlarning aynan eslab qolinishi, eslab qolingani so'zlarning kontekstual ma'nolarining konkretlashishi, stimul matnga xos mazmuniy strukturaning shakllanishi va yaxlit matn proyeksiyasining hosil bo'lishi”ni matn idrokidagi asosiy jarayonlar sifatida belgilaydi [8]. I.A.Azimovning fikricha, so'z, so'z shakli, so'z birikmasi va sintagma matn mazmuniy persepziyasidagi birliklar hisoblanadi [9].

Tilshunos olim A.Rahimov fikriga ko'ra, “Tilshunoslik fani tarixidagi uchinchi makroparadigma antroposentrik paradigma (kommunikativ yoki nominativ-pragmatik paradigma) deb hisoblanadi. A.Rahimov til va ijtimoiy hayotning turli sohalarini o'rtasidagi aloqani yoritishda inson “oltin ko'prik” vazifasini o'taydi” deb hisoblaydi. Tadqiqotchining fikricha, kognitiv, sotsiolingvistik, etnolingvistik, psixolingvistik, neyrolingvistik, pragmatik va lingvokulturologik paradigmalar antroposentrik paradigma tarkibiga kiruvchi miniparadigmalar hisoblanadi. Ushbu paradigma tilni quruq struktura sifatida emas, balki jonli muloqot va kommunikasiyaga asoslangan ochiq sistema sifatida o'rganuvchi, boshqa sistemalar – jamiyat, inson, madaniyat, ruhniyat kabilar bilan uzviy aloqadorlikda tahlil etuvchi, insonni til ichida yoki tilni inson ichida tahlil etishga yo'naltirilgan qarashlar, g'oyalar va ta'limotlar majmuidir [10].

Zamonaviy tilshunoslikda til tizimini antroposentrik nuqtayi nazardan o'rganish, asosan, lingvistik semantika, kognitiv tilshunoslik, psixolingvistik, pragmatik hamda lingvokulturologiyaga oid tadqiqotlarda amalga oshiriladi. Tilshunos N.Mahmudovning tilshunoslikda antroposentrik paradigmanning shakllanishi haqida quyidagi fikrlarni bayon qiladi: “Tilning ana shunday obyektiv xususiyatiga muvofiq ravishda antroposentrik paradigmada inson asosiy o'ringa chiqariladi, til esa inson shaxsini tarkib toptiruvchi bosh unsur hisoblanadi. Mutaxassislar taniqli rus adibi S.Dovlatovning “inson shaxsiyatining 90 foizini til tashkil qiladi” degan hikmatomuz gapini tilga oladilar [11].

Olimning keltirilgan fikrlaridan xulosa chiqaradigan bo'lsak, tilga antroposentrik yondashuv tilshunoslik sohasining eng so'nggi yutuqlarini o'zida mujassam etgan holda, mustaqil paradigma sifatidagi maqomini tobora mustahkamlab borayotganini ta'kidlash o'rinli bo'ladi; kognitiv tilshunoslik va lingvokulturologiya antroposentrik paradigmanning yetakchi yo'nalishlari sifatida haqli ravishda e'tirof etiladi.

V.A. Maslova ta'kidlaganidek, inson aqlini, insonning o'ziday, tildan va nutq yaratish hamda nutqni idrok qilish qobiliyatidan tashqari tasavvur etib bo'lmaydi” [12]. Ayrim tilshunoslarning fikricha, antroposentrik paradigma o'tgan asrda strukturalizm muvaffaqiyatlari natijasida yuzaga kelgan “o'zida va o'zi uchun” tamoyilini butunlay chetga surib qo'ydi. Bunda asosiy e'tibor nutqiy faoliyat bajaruvchisi, ya'ni nutq tuzuvchi va uni idrok etuvchi til egasiga qaratildi [13]. Ilmiy paradigmaga “til egasi” kategoriyasining kiritilishi tilshunoslikda, shaxs, lisoniy ong, tafakkur, faoliyat, mentallik, madaniyat kabi tushunchalarning yanada faollashuvini taqozo etadi.

Kognitiv tilshunoslik tilni falsafadagi bilish nazariyasi bilan bog'lab, uning hosil bo'lishidagi psixologik, biologik va neyrofiziologik jihatlarining ijtimoiy, madaniy va lisoniy hodisalar bilan uzviy aloqasini ilmiy tadqiq etuvchi soha hisoblanadi. “Kognitiv” termini inglizcha “cognize - bilmoq, anglamoq, tushunmoq” demakdir. Kognitiv tilshunoslik “chegaradosh fan” bo'lib, kognitologiya, kognitiv psixologiya, psixolingvistik, lingvistik kabi sohalar kesimida yuzaga kelgan. “Kognitiv grammatika” termini 1975-yilda J.Lakoff va S.Tompsonning maqolasida birinchi marta ishlatilib, 80-yillarda Yevropaning an'anaviy tilshunosligida “kognitiv tilshunoslik” termini tarzida qaror topdi. Rus tilshunosligiga esa V.I.Gerasimovning “Novoye v zarubejnoy lingvistike” (1988) maqolasi bilan kirib keldi.

Nutqni har xil aspektlarda tadqiq qilishga qaratilgan tadqiqotlar turli fan tarmoqlarining yuzaga kelishiga zamin hozirladi. Nutqning muloqotga uzatishdan boshlab to qayta ishlash va qabul qilish jarayonlari muayyan lingvistikaga oid fan yo'nalishlarida alohida tadqiq qilinadi. Nutqning kommunikantlar tomonidan qabul qilinishi va o'zlashtirilishi har bir muloqot ishtirokchilarida individual xarakter kasb etadi. Ana shu individualliklarni tadqiq etuvchi lingvistik fan sohasi

pragmatik lingvistik sanalsa, uning asosiy masalalaridan biri sifatida diskursni ko'rsatish mumkin.

Fransuz tilidagi discours so'zi (lotincha discursus — harakat, suhbat, muloqot) “diskurs” deb tarjima qilinadi (kamroq — nutq, nutq turi, matn, matn turi). Diskurs mohiyatan ta'rif uchun murakkab tushunchalardan biri hisoblanadi. Ammo, shunga qaramay, bu ko'pincha qo'llaniladigan va funksional jihatdan qulay atama. Dastlab fransuz tilshunosligida “diskurs” so'zi umumiy nutq yoki matnni bildirgan.

E.Benevitse diskurs mohiyatini izohlashda nutq rejasi (nutqqa tayyorgarlik bosqichi) va tinglovchi tomonidan o'zlashtirish jarayonida o'rtadagi masofani diskurs deb izohlaydi [14].

Diskursni matn lingvistikasining predmeti sifatida, nutq tahlilini esa uning usullaridan biri sifatida o'rganib, T.M.Nikolaeva nutqni “bir qator mualliflar tomonidan deyarli bir xil ma'nolarda qo'llaniladigan matn lingvistikasining noaniq atamasi” deb hisoblaydi va asosiy larini ajratib ko'rsatadi:

- 1) dialog;
- 2) matnning og'zaki-so'zlashuv shakli;
- 3) ma'no jihatdan o'zaro bog'langan gaplar guruhi;
- 4) bog'langan matn;
- 5) berilgan, og'zaki yoki yozma nutq ishi [15].

Kelajakda matn lingvistikasining atamasi sifatida “diskurs” ta'rifi matn doirasi bilan cheklanib qolmaydi va “bu matn yangilanadigan shartlar ro'yxatini o'z ichiga oladi” [16]. Bunday holda, Kryuchnikov tomonidan taklif qilingan nutq ta'rifini eslash o'rinli bo'ladi. Zamonaviy tilshunoslikda ushbu hodisani tavsiflashda birinchi o'rinni egallagan T.A. van Deyk “nutq oqimi sifatida, til o'zining doimiy harakatida, tarixiy davrning xilma-xilligini, ham kommunikantning, ham kommunikativ vaziyatning individual va ijtimoiy xususiyatlarini o'zlashtiradi, muloqot sodir bo'ladi” [17].

Diskurs mentalitet va madaniyatni aks ettiradi, ham milliy, ham umumiy, ham individual va xususiy mohiyat kasb etadi. Van Deyk umumiy, xususiy, individual diskurslarni tasniflar ekan, ularni ichki tuzilishiga muvofiq ham guruhlariga ajratib chiqadi. Shunga ko'ra, nutqning turli talqinlarini ko'rib chiqib, van Deyk ushbu atama fanda bir necha ma'nolarda qo'llanilishini ta'kidlaydi:

keng ma'noda diskurs (murakkab kommunikativ hodisa sifatida) nutq, yozma, og'zaki va og'zaki bo'lmagan komponentlarga ega bo'lishi mumkin;

tor ma'nodagi diskurs (matn yoki suhbat sifatida) kommunikativ harakatning yozma yoki og'zaki mahsulotidir;

muayyan suhbat sifatida diskurs har doim muayyan muhitda va muayyan kontekstdagi ba'zi aniq obyektlar bilan bog'lanadi;

diskurs muayyan kommunikativ harakatlar bilan emas, balki og'zaki ishlab chiqarish turlari bilan bog'liq bo'lgan suhbat turi sifatida;

diskurs janr sifatida (masalan: yangiliklar nutqi, siyosiy nutq, ilmiy nutq);

muayyan tarixiy davr, ijtimoiy hamjamiyat yoki butun madaniyatning umumlashtirilgan ifodasi sifatida [18].

H.Ne'matov, B.Mengliev, A.Botirova hammuallifligidagi “Tilshunoslikning falsafiy masalalari” kitobida konsept mohiyati shunday izohlanadi:

“Bilimlar sistema xarakteriga ega bo'lmas ekan, u tasavvurligicha qoladi. Barqaror (sistema)lashgan bilimlar konsept tabiatiga ega bo'ladi. Tushuncha darajasiga ko'tarilish uchun tasavvur munosabatlar tizimiga kirishib, konsept darajasiga, ya'ni sistemalashgan bilim darajasiga, so'ngra bu konsept juz'iyliklardan, manzaraliliklardan xoli bo'lishi, yuksak umumiylikka ko'tarilishi lozim. Tasavvurning yuksak darajasidan konsept hosil bo'ladi” [19].

Shunga ko'ra, turlarning keyingi mazmunan bo'linishi allaqachon aniqlangan umumiy sohalar doirasida, asosan, “diskurs” nomini atributiv kengaytirish orqali amalga oshirilmogda: nutq matni “pragmatik, ijtimoiy-madaniy, psixologik va boshqa omillar” bo'yicha turlarga bo'linadi, nutq “inson mavjudligining turli usullari”ga muvofiq turlarga ajratiladi, “odamlar o'rtasidagi ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan o'zaro ta'sir jarayoni” bilan birga keladigan ijtimoiy omillar tufayli va

boshqalar. Bugungi kunda rus lingvistik adabiyotida nutqning ko'plab turlari mavjud bo'lib, ularning ro'yxati, albatta, ochiqlicha qolmoqda:

– shaxsga yo'naltirilgan diskurs (kundalik va ekzistensial) va maqomga yo'naltirilgan diskurs - institutsional (siyosiy, ma'muriy, huquqiy, harbiy, pedagogik, diniy, sport, ilmiy va boshqalar);

- milliy diskurs (rus, nemis, ingliz va boshqalar);
- diskurs-esseistik, yangiliklar va boshqalar;
- munozarali, polemik va boshqalar;

– ommaviy axborot vositalari diskursi, internet diskursi va boshqalar;

– argumentativ, informatsion, ifodali, reklama, kinoyali nutq va boshqalar;

- fantastik diskurs, detektiv, ksenofobiya va boshqalar.

Agar bu yerga diskursning qo'shimcha, yangidan-yangi semantik mundarijasini (ijtimoiy-marosim, madaniy-tarixiy, tibbiy-pedagogik va boshqalar) ham qo'shsak, u holda nutq turlarining soni, aytish mumkinki, cheksizlikka intiladi.

ADABIYOTLAR

1. Холмуродова М. И. Эркин Аъзам киноқиссалари тилининг соціопрагматик аспекти. -: Filol. fanl. d-ri. diss. –Andijon, 2021. – В. 19.
2. Махмудов Н. Тил тилсими тадқиқи. – Т.: Мумтоз сўз, 2017. -Б. 58-59
3. Маслова В.А.Лингвокултрология. –Москва, Akademia, 2001. - С. 5.
4. Мо'aminov S.M. O'zbek muloqot xulqining ijtimoiy-lisoniy xususiyatlari: Filol. fan. d-ri ... dis. avtoref. – Toshkent: O'zR FA TAI, 2000. –В. 47.
5. Xudoyberganova D. Lingvokulturologiya terminlarining qisqacha izohli lug'ati. – Toshkent: Turon zamin ziyo, 2015. –В. 5.
6. Azimova I.A. O'zbek tilidagi gazeta matnlari mazmuniy persepsiyasining psixolingvistik tadqiqi: Filol.fanlari nomzodi diss avtoref. – Toshkent: O'zMU, 2008. – В. 24.
7. Бобожонова Ш.. Ўзбек ва инглиз тилларидаги таълимий дискурсниг когнитив-прагматик тадқиқи. : Filol. fanl. d-ri. diss. – Andijon, 2022. -Б. 15.
- A. Rahimov. N. Turniyazov. O'zbek tili. Toshkent. 2006. – В. 5.
8. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab...// O'zbek tili va adabiyoti. –Toshkent, 2012. -№ 5. – В. 6-7.
9. Маслова В.А. Лингвокультурология. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. –М., 2001. –С. 6.
10. Дорофеев Ю. Антропоцентризм в лингвистике и предмет когнитивной грамматики // [http://www.NbuV.Cov.ua/portal/Sog-Gum/Is 2008-17/dorofeev/pdf](http://www.NbuV.Cov.ua/portal/Sog-Gum/Is%2008-17/dorofeev/pdf).
11. Миронова Н.Н. Дискурс-анализ оценочной семантики. Учебное пособие. – М.: НВИ, ТЕЗАУРУС, 1997. –С. 158.
12. Stubbs M. Discourse Analysis: The Sociolinguistic Analysis of Natural Language. Oxford Blackwell, 1983. -P. 272.
13. Крючечников Н.В. Роль надписей в драматургии фильма / Николай Васильевич Крючечников. – М.: ВГИК, 1964. –С. 19.
14. Ермоленкина Л.И. Дискурсивная личность в коммуникативном пространстве современного радио // Вестник Томского государственного педагогического университета. 2017. Вып. 2 (179). – С. 37-40.
15. Дейк Т.А. ван. Язык. Познание. Коммуникация [Текст] / Т.А. ван Дейк. – М.: Прогресс, 1989. –С. 312.
16. Неъматов Х, Менглиев Б., Ботирова А. Тилшуносликнинг фалсафий масалалари. Германия: Globe Edit. 2020. – В. 55-59.
17. Арутюнова Н.Д. Дискурс // Лингвистический энциклопедический словарь. М.: Советская энциклопедия, 1990. - С. 136–137.
18. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – М.: Гнозис, 2004. – С. 390.